

چکیده

حج علاوه بر بعد عبادی دارای آثار معیشتی، دنیوی و اقتصادی است؛ چرا که شرایع اسلامی تأمین کننده سعادت انسان در دنیا و آخرت و مدافع مصالح و منافع جامعه بشری در همه ابعاد می باشد. و با توجه به این نکته، که مصالح دنیوی و امور معیشتی برای دستیابی به سعادت ابدی بشر، امری ضروری و غیر قابل اجتناب است، لذا عنایت به معیشت و اقتصاد جامعه اسلامی در حج، به دلیل جهانشمولی اش، امری مهم به نظر می رسد. در این مقاله با روش توصیفی به بیان تأثیر حج در بعد اقتصادی جوامع اسلامی پرداخته شد و حاصل اینکه حج باعث افزایش داد و ستد و تجارت، افزایش برکت، ایجاد منافع مشترک اقتصادی میان جوامع اسلامی، کمک به فقرا و همנוعان، افزایش خرید با تهیه سوغاتی می گردد.

کلیدواژه ها: کنگره ی حج، اقتصاد، جوامع اسلامی

^۱. طلبه سطح دو حوزه حضرت زینب (سلام الله علیها)

مقدمه

حج، عبادتی با آثار فردی و اجتماعی فراوان است که در شریعت اسلامی اهمیت بسزایی دارد

و برای انجام دادن آن، جایگاه ویژه‌ای ترسیم شده است؛ کنگره عظیمی که با یکرنگی و وحدت افراد آغاز، و با فراخوان به برادری و برابری به پایان می‌رسد. حج فرصتی مناسب برای گسترش روابط اقتصادی بین کشورهای اسلامی و به تبع آن شناخت مزیت‌ها و توانایی‌های تولیدی - بازرگانی، و شناخت راه‌های رسیدن به خودکفایی در عرصه‌های مختلف است. با توجه به اهمیت بحث حج از بعد اقتصادی در زندگی فردی و اجتماعی افراد در این مقاله سعی داریم به بررسی نقش کنگره حج در روابط اقتصادی کشورهای اسلامی بپردازیم

تأثیر کنگره ی عظیم حج بر اقتصاد جوامع اسلامی

حج جلوه‌ای با شکوه از وحدت و اجتماع مسلمانان است که آثار و منافع مادی و معنوی متعددی دارد. حج مظهر بندگی محض در برابر یکتای بی‌همتا، و یکرنگی و برادری میان مسلمانان است. و تأثیر عظیمی بر اقتصاد جوامع اسلامی دارد که به برخی از آنها اشاره می‌شود.

۱- داد و ستد و تجارت

یکی از کارکردهای اقتصادی حج، فراهم کردن شرایطی مناسب برای داد و ستد و تجارت است. که در قرآن بدان اشاره شده که می‌فرماید: «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ هُمْ وَ يَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَّعْلُومَاتٍ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ فَكُلُوا مِنْهَا وَ أَطْعِمُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ». بر مبنای این آیه شریفه، برخی از فقهای امامیه و عامه بر نقش مهم حج در شکل‌گیری تجارت و داد و ستد تأکید کرده و آن را مورد توجه قرار دادند. رویکرد عمده فقها، بر مبنای کلمه «منافع» صورت

می‌گیرد. مقصود از اصطلاح منافع، منافع دنیوی و اخروی است. بدین معنا که علاوه بر منافع و ارایی‌های معنوی روحی، و انجام مناسک، به تجارت و داد و ستد مشغول می‌شوند.^۱

بنابراین جنبه تجاری و داد و ستد که ناشی از عمل حج است، هم در کوتاه مدت و هم در بلند مدت می‌توان منافع اقتصادی گسترده‌ای نصیب مسلمانان و جوامع اسلامی نماید. مفسران و اندیشمندان اهل سنت نیز به همین موضوع توجه نشان دادند. از جمله اینکه فقهای اهل سنت نیز آیه شریفه را معیاری برای اهمیت اقتصادی حج می‌دانند و بر این باور هستند که منافع، همان منافع دنیوی و اخروی ناشی از عمل حج است و در سایر عبادات نمی‌توان آن را مشاهده نمود.^۲

بنابراین با توجه به کارکرد اقتصادی حج، مسلمانان می‌توانند شرایطی برای استقلال مالی و اقتصادی خود بی‌آفرینند و آن را در عرصه زندگی اجتماعی خود به کار گیرند.

کسب سود و توصیه به تجارت و داد و ستد در عمل حج، توصیه به بهره‌گیری مسلمانان از این فرصت مناسب در آیه شریفه: «لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ...» است. از نظر فقهای اسلامی، مفاد این آیه رخصت به کسب تجارت و سود، پس از انجام مناسک حج است و این در روایات ائمه نیز دیده شده است.^۳

بنابراین توصیه اقتصادی‌ای که از این آیه حاصل می‌شود این است که متعاقب توصیه خداوند به تقوا و تلاش برای جمع کردن ره توشه برای آخرت، مانعی وجود ندارد که از منافع اقتصادی و معیشتی نیز برخوردار شوند.^۴

^۱ محمد حسین طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۱۴، ترجمه محمد باقر موسوی همدانی، قم: انتشارات اسلامی، ۱۳۷۱، ص ۵۲۱.

^۲ محمد بن عمر فخر رازی، تفسیر کبیر؛ مفاتیح الغیب، ج ۲۳، ترجمه علی اصغر حلبی، چاپ پنجم، تهران: انتشارات اساطیر، ۱۳۷۹، ص ۲۸.

^۳ فضل بن حسن طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر قرآن، ج ۲، چاپ هشتم، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۸۴، ص ۵۲۷.

^۴ محمد تقی رهبر، «مروری بر بعد اقتصادی حج»، فصلنامه میقات، شماره سی و هفت، ۱۳۸۰، ص ۳.

بنابراین توجه به معیشت مردم در همه عبادات از جمله حج، به اندازه قوام دین آنها، حائز اهمیت است. با این استدلال که اگر انسانها فقیر و محتاج باشند، نمی‌توانند زندگی خود را سامان ببخشند. کعبه و حج، در استقلال مسلمانان و پا بر جایی آن، حائز اهمیت فراوانی هستند. از این رو، به مسلمانان این اجازه داده شد که از این بازار بزرگ بین‌المللی برای کسب سود و رونق تجارت بهره ببرند. مسلمانان صاحب فرصتی می‌شوند اقشار مختلف آنان، اعم از تاجران، دامداران، کشاورزان و ... فرآورده‌ها و محصولات خود را برای دیگران عرضه کنند و از پیشرفت‌های اقتصادی و صنایع یکدیگر آشنایی پیدا کنند و به داد و ستد پردازند.^۱

با اندکی دقت می‌توان به این نکته پی برد که آثار و پیامدهای اقتصادی حج، تنها مربوط به خود مسلمانان و محدود به افراد مسلمان نیست، بلکه شامل میلیون‌ها انسان دیگر نیز می‌شود. به عبارت دیگر، با شکل‌گیری عمل حج، بازاری بین‌المللی تشکیل می‌شود که می‌تواند حافظ منافع مشترک و استقلال اقتصادی آنها باشد و شوکت و عظمت مسلمانان را به همه جهانیان نشان دهد.^۲

بنابراین هر چند حج از ارکان اسلام است و توصیه‌های زیادی برای بجا آوردن آن وجود دارد، اما توجه به بُعد اقتصادی حج نقش مهمی در رونق و شکوفایی اقتصادی و اجتماعی جوامع اسلامی ایفا می‌کند. بنابراین حج نه تنها باعث رونق اقتصادی و بی‌نیازی می‌شود، بلکه از جهت توسعه بازار جوامع اسلامی می‌تواند نقش مهمی در ترغیب سایر افراد به حضور در این بازار بزرگ بین‌المللی نماید. همان طور که در کلام معصومان نیز مطرح شده است: «حج و عمره به جای بیاورید تا بدن‌هایتان سالم بمانند و روزیتان نیز گشاده شود و مخارج خانواده نیز فراهم گردد».^۳

^۱ حافظ نجفی، «حج، عامل شکوفایی فرهنگی، آگاهی سیاسی و رشد اقتصادی»، مجله میقات، شماره هشتاد و نه، ۱۳۹۳، ص ۱۷۶.

^۲ همان، ص ۱۷۷.

^۳ محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۸، چاپ دهم، تهران: انتشارات کتابچی، ۱۳۸۶، ص ۴۱.

یا در روایت دیگری نیز چنین توصیه شده است که: «حج و عمره از خانه خدا، باعث از بین رفتن فقر می‌شود و آمرزش گناهان را در پی دارد»^۱. آنچه از این آیات و روایات برداشت می‌شود این است که مسلمانان و همه مردم جهان از فریضه حج هراسی به دل راه ندهند و از سنگینی هزینه آن باکی نداشته باشند، بلکه با مشارکت جمعی گامی برای توسعه روابط تجاری و معرفی آثار اقتصادی و تجاری خود به سایر نقاط جهان گام بردارند. علاوه بر این، حج فرصت مناسبی برای توسعه گردشگری در میان کشورهای اسلامی است که البته به سرزمین عربستان محدود می‌شود. این در حالی است که حج در بعد گردشگری نیز می‌تواند کارکرد اقتصادی مطلوبی داشته باشد و اقتصاد کشورهای اسلامی از جمله کشور میزبان را شکوفا نماید.^۲

۲- افزایش برکت

در سفر حج به کسب و تجارت اجازه داده شده و فلسفه آن بالا بردن توان مالی حج گزاران و در نتیجه تقویت عموم مسلمانان از رهگذر این کنگره جهانی است و تجارت و کسب در سفر حج خود عاملی است در برگزاری این فریضه جهانشمول و تأمین معاش گروهی از زائران که اگر کسب و تجارت نکنند، قادر به تأمین هزینه سفر خود نیستند. از این رو، رخصت داده شده که زائران از سود تجارت و داد و ستد و امثال آن در چهارچوب شرع و به تناسب شئون بهره گیرند تا بدین وسیله استطاعت مالی و توان افراد بالا رفته و اجتماع حج فزونی گیرد.

معاویة بن عمار می گوید: از امام صادق پرسیدم کسی که به قصد تجارت رهسپار مکه می شود یا شتران خود را کرایه می دهد، حج او ناقص است یا تمام؟ حضرت در پاسخ فرمود:

^۱ محمد دشتی، ترجمه نهج البلاغه، چاپ اول، قم: مؤسسه انتشارات مشهور، ۱۳۷۹، خطبه ۱۱۰.

^۲ منصور زراء نژاد و امین نوری کوچی، «بررسی تأثیر حج بر اقتصاد عربستان سعودی»، همایش حج و اقتصاد، تهران، ۱۳۹۱، ص ۳.

الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَاماً لِلنَّاسِ؛ خداوند، کعبه و بیت‌الحرام را وسیله‌ای برای استواری و سامان بخشیدن به کار مردم قرار داد.^۱ امام صادق (علیه السلام) در تفسیر این آیه فرموده است: «جعلها الله لدينهم ومعاشهم؛ خداوند کعبه را برای دین و دنیای شما قرار داد.»^۲

از این رو، مرحوم فیض کاشانی ذیل این آیه اشاره می‌کند که به وسیله این خانه، امور دین و دنیای مسلمانان به سوی خیر و خوبی رهنمون می‌گردد؛ تجار و بازرگانان با اجتماع خود از مکان‌های مختلف در این سرزمین مقدس سود به دست می‌آورند.^۳ گویی مقصود این است که مردم مسلمان با نصب کعبه در میانشان، قیام می‌کنند و امر معیشت و احوال آنها بدین وسیله اصلاح می‌شود؛ زیرا در زیارت کعبه، تجارت آنها سامان می‌گیرد و از انواع خیر و برکت، برخوردار می‌شوند.^۴ که این خود نشان‌دهنده توجه خاص به مبادلات بازرگانی بین مسلمانان است.

در روایتی، هنگامی -که هشام بن حکم از امام صادق (علیه السلام) علت وجوب حج را می‌پرسد، حضرت در پاسخ می‌فرماید: «خداوند، انسان‌ها را آفرید... و آنان را به انجام مناسک فرمان داد که اطاعت دین و مصالح دنیای آنان را در بر دارد. در موسم حج، مسلمانان از مشرق و مغرب گرد هم جمع می‌شوند تا با یکدیگر آشنا شوند و برای اینکه هر ملتی از تجارت‌ها و فرآورده‌های اقتصادی ملت‌های دیگر استفاده کنند و به خاطر اینکه مسافران و حمل و نقل کنندگان در این سفر، با کرایه دادن وسیله‌های نقلیه خود بهره ببرند و از سویی با آثار و اخبار پیغمبر آشنا شوند و این آثار همچنان زنده بماند و به دست فراموشی سپرده نشود، و اگر بنا بود هر ملتی فقط به جامعه خود و آنچه دارد تکیه کند، هلاک می‌گردید و شهرها ویران می‌شد

۱. مائده، ایه ۱۹۸

۲. محمد بن مسعود، عیاشی، تفسیر عیاشی، ج ۱، ص ۳۴۶

۳. فیض کاشانی، تفسیر صافی، ج ۲، ص ۹۰

۴. فضل بن حسن طبرسی، تفسیر مجمع البیان، ج ۳، ص ۳۸۲

و استفاده‌ها و منافع تجارتي نابود می‌شد و خبرها از بین می‌رفت و به آنها دست نمی‌یافتند.
پس این علت حج است.»^۱

از این بیان روشن می‌شود که یکی از منافع حج، تجارت و بازاری است که به تبع این اجتماع بزرگ در سرزمین وحی برپا می‌شود و در پرتو آن، افراد مختلفی سود می‌برند؛ چراکه این نوع بازارها سبب تکاپو و فعالیت بیشتر صنایع وابسته، و افزایش تولید و در نتیجه سبب رونق اقتصادی کشورهای اسلامی می‌شود. اما متأسفانه در حال حاضر کشورهای غیراسلامی همانند چین، تایلند و... از این بازار پرسود، بهره می‌برند و در مقابل، سهم مسلمانان بسیار اندک است که این امر به فعال شدن بخش تولیدی کشورهای مسلمان و ایجاد تسهیلات مناسب برای حضور کالاهای تولیدی آنها در بازاری مشترک برای استفاده بهینه از منافع اقتصادی حج، در کنار بهرمندی از ثمرات معنوی آن، نیازمند است.^۲

۶- افزایش خرید با تهیه سوغاتی

یکی از آداب سفارش‌شده برای سفر، تهیه سوغات برای نزدیکان و دوستان است. صاحب وسائل ضمن روایت «...هَدِيَّةُ الْحَاجِّ مِنْ نَفَقَةِ الْحَاجِّ»، می‌نویسد: مستحب است که حج‌گزار در صورت امکان به دوستان خود هدیه دهد و ثواب هزینه کردن برای خرید هدیه را همانند ثواب هزینه کردن برای حج می‌شمارد^۳؛ ثوابی که بر اساس برخی روایات، از انفاق کردن طلا به اندازه کوه ابوقیس در راه خدا برتر است و هر درهمی که حاجی انفاق می‌کند، معادل انفاق هزاران هزار درهم در راه خدا است: «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: لَوْ كَانَ لِأَحَدِكُمْ مِثْلَ أَبِي قُبَيْسٍ ذَهَبٌ يُنْفِقُهُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ مَا عَدَلَ الْحَجَّ وَ لَدَرَهُمْ يُنْفِقُهُ الْحَاجُّ يَعْدِلُ أَلْفَ أَلْفِ دِرْهَمٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ»^۴.

۱. شیخ حر عاملی، ۱۳۷۲ش، ج ۱۱، ص ۱۴

۲. سید صادق طباطبایی نژاد، نقش حج در نگرش اقتصادی فرد مسلمان، میقات حج دوره ۲۵ بهار

۱۳۹۶ شماره ۳ (پیاپی ۹۹)

۳. همان، ج ۱۱، ص ۱۴۹

۴. محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۹۶، ص ۸

از آن رو که حج سبب زدودن فقر و فزونی مال می شود و برای مخارج شخصی در این سفر پاداشی معادل اتفاق در راه خدا در نظر گرفته شده، نقش حج در زندگی فردی انسان روشن تر می گردد. البته چگونگی هزینه کردن در حج نیز مورد توجه حضرات معصوم: بوده است که در ذیل به گوشه ای از این دسته بیانات ایشان اشاره می کنیم:

«امام صادق علیه السلام می فرمایند: امام سجاده علیه السلام به خدمتکار خود می فرمود: «هنگامی که خواستی چیزی را از مایحتاج حج بخری، آن را بدون چانه زدن و درخواست قیمت کمتر، خریداری کن.»^۱

«در چهار مورد از فروشنده قیمت کمتر درخواست نکن: در هنگام خرید قربانی... و کرایه برای به مکه رفتن.»^۲

امیرالمؤمنین، فرمود: «نفقه درهم فی الحج تعدل ألف درهم»^۳
بنابراین، با توجه به اینکه حج سبب توسعه و کثرت در مال می شمارد، باید از اسراف و زیاده روی در هزینه های مربوط به آن، پرهیز کرد. بهتر است حاجی هزینه های مربوط به اعمال حج، خوراک، مسکن و حمل و نقل را باگشاده دستی بپردازد.

نتیجه

با توجه به اینکه حج باعث افزایش داد و ستد و تجارت، افزایش برکت، ایجاد منافع مشترک اقتصادی میان جوامع اسلامی، کمک به فقرا و هموعان می گردد، مردم نباید با تنگ نظری و محدودنگری، تنها به مصالح و منافع خود و منطقه جغرافیایی خاص خود بیندیشند، چرا که باید مصالح همه انسان ها و همه کشورها مدنظر قرار گیرد تا منافع آن فراگیر شود و آبادی شهرها و حیات انسان ها به این است که چرخ های اقتصادی به گردش درآید و همه انسان ها از این رهگذر سود برند، فقر و تهیدستی از جامعه رخت بربندد، عمران و آبادانی

۱. محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۱۷، ص ۴۵۵

۲. همان؛ ص ۴۵۶

۳. همان، ج ۹۶، ص ۸

بیاید و تمدن اسلامی نیرومند شود. بدین ترتیب، موسم حج، سایر کشور و انسان ها را نیز تغذیه می کند و افراد بسیاری در پرتو آن ارتزاق می کنند و بدین ترتیب تعاون بین الملل اسلامی در حج تحقق می پذیرد.

منابع

*قران کریم

۱. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، ج ۸، چاپ دهم، تهران: انتشارات کتابچی، ۱۳۸۶، ص ۴۱.
۲. دشتی، محمد، ترجمه نهج-البلاغه، چاپ اول، قم: مؤسسه انتشارات مشهور، ۱۳۷۹، خطبه ۱۱۰.
۳. رازی، محمد بن عمر فخر، تفسیر کبیریا مفاتیح الغیب؛ ترجمه علی اصغر حلبی، چاپ پنجم، تهران: انتشارات اساطیر، ۱۳۷۹، ص ۲۸.
۴. رهبر، محمد تقی، «مروری بر بعد اقتصادی حج»، فصلنامه میقات، شماره سی و هفت، ۱۳۸۰، ص ۳.
۵. زراء نژاد، منصور و امین نوری کوچی، «بررسی تأثیر حج بر اقتصاد عربستان سعودی»، همایش حج و اقتصاد، تهران، ۱۳۹۱، ص ۳.

۶. زمخشری، محمود بن عمر، تفسیر کشاف، ج ۳، ترجمه مسعود انصاری خوشابر، چاپ دوم، تهران: انتشارات ققنوس، ۱۳۹۱، ص ۱۵۲.
۷. سید قطب، تفسیر فی ضلال القرآن، ج ۴، ترجمه محمد علی عابدی، تهران: مرکز نشر انقلاب، ۱۳۶۱، ص ۲۴۱.
۸. شیخ صدوق، علل الشرایع، ج ۲، ص ۴۰۵؛ عیون اخبار الرضا ج ۲، ص ۹۰.
۹. صادقی تهرانی، محمد، الفرقان فی تفسیر القرآن، ج ۱۷، چاپ دوم، تهران: انتشارات فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۳، ص ۶۵.
۱۰. طباطبایی، محمد حسین، تفسیر المیزان، ج ۱۴، ترجمه محمد باقر موسوی همدانی، قم: انتشارات اسلامی، ۱۳۷۱، ص ۵۲۱.
۱۱. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر قرآن، ج ۲، چاپ هشتم، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۸۴، ص ۵۲۷.
۱۲. عیاشی، محمد بن مسعود، تفسیر عیاشی، چاپ دوم، قم، موسسه البعثه، ۱۳۸۰ ق.
۱۳. فیض کاشانی، تفسیر الصافی، چاپ دوم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ق. ۱۳۷۷ ش.
۱۴. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۱۴، چاپ اول، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴، ص ۷۴.
۱۵. نجفی، حافظ، «حج، عامل شکوفایی فرهنگی، آگاهی سیاسی و رشد اقتصادی»، مجله میقات، شماره هشتاد و نه، ۱۳۹۳، ص ۱۷۶.
۱۶. هاشمی رفسنجانی، اکبر، تفسیر راهنما، ج ۱۱، چاپ دوم، قم: انتشارات دفتر تحقیقات اسلامی، ۱۳۷۶، ص ۵۶۰.